

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ», ԳՈՐԾ Պ. ԷԲԻՆԵՔ
Հ Ա Հ Մ Ա Ն Ի

Ինչ որ քաղաքակիրթ ըստւած ազգերու համախորհուրդ գործունէութենէն կախեալ էր՝ իրավականացում ջրառաւ, եւ անհատական նախաձեռնութիւններ միայն զայն իրազորդեցին։ Հայկական ջարդերուն սկզբնաւորութեան միջնորդն, այնքան գերերն էր քանի մը նա դրկել Սուլթան Համբատին յիշեցնելու համար թէ տակաւին գոյութիւն ունէր երրոպա մը՝ տկարը պաշապաններու մատառով։ Կառավարութեանները իմաստութիւն համարեցան այդպիսի ցոյցէ մը ես կենալը։ Ընդակալաւկն, անհատները վեճանձութեան մէջ մէկկմէկ գերազանցեցին, կեղեքով ող ու ջարարուող Հայերուն հասցնելու համար եթէ ոչ ամրողական օգնութիւնը, գոնէ զարման եւ սփոփանք։ Վիւհեմ թ. այնպիսի դիրք մը բռնած էր իր Պուտոյ մաերիմ բարեկամին հանդեպ, որ կը թուէր թէ պէսք չէր շատ համակարգան արտայալութիւններ սպասել գերման ժողովրդին կողմէ Կարմիր Սուլթանի զոհերուն համար Մաքի մեծ անկախութեան մապացոյցը տալով ու աւելի փափաքելով կեղեքեալներուն օգնել քան թէ կեղեքին համեմի ըլլալ, շատ մը Գերմանացիներ մեծ յօժարութեամբ զարգացան Հայերով, Մը Դիմրանացիներուն մէջ, պէտք է յիշել, պէտք ի կամ պատասխան որ գիրք է ամամար, որ կենակը լուսական է և անհանդապ կամ պատասխան ու անհանդապ է ամամար։

Թրքական հրոսները կը սկսէին իջնել Ասիոյ բարձր սարահարթներէն, վանելով կամ չնշելով ինչ որ իրենց անցքին կը զիմազդէր, և մեծ Հայաստանի ազգաբնակութիւնները հետզետէ դորում մղուեցան իրենց հայրենիքն, ու սփոքացան կապաղովկիս, Տաւրոսի կերձերուն մէջ տեղաւորաւեցան, թիւերներ անելով, այդ հայ ազգաբնակութիւնները կիւիլոյ արգաւանդ զատկերն ալ գրաւեցին եւ մինչեւ Պամիւլ-

եան ծոցը տարածուեցան, ծովեկիրքի զիխաւոր նաւահանգիստներուն մէջ բնակութիւն հաստատելէ յետոյ։

Այն շրջանն էր ուր հպումը աւելի սերտ կը զառնար Արեւելիքի եւ Արեւմուտքի միջն ժողովուրդներու մեծ շարժմանց թուականն էր, Մահմետականներուն ձեռքէն Ս. Գերեզմանը կորդելու եւ ամրող Սուրբ Երկրին տիրանալու նախատակի գեկ Արեւելիք յառաջազար Ուրեմացիներուն խոյանքը, — թուրքերուն, Թուրքիններուն յառաջանալացութիւնները գեկ ի Արեւմուտքը, աննպատակ չարժումները, անձանօթին տիրանալ նկրտող մզումները, Վաճառականական աշխարհին կեղրոնը փախուեցաւ այց միջոցին՝ ի նպաստ Հայկական նորածին թագաւորութեան որ հիւառուց Կիրկիային մէջ էր հաստատուած, բաւական տուածական սահմաններով, երբեմ մինչեւ Եփրատ տարածուելով ու «Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւն» անունով ճանչցուած։

Դաքերով, ասորական ծովեկիրքը, իր բազմաթիւ նաւահանգիստներով, — Տիւրոս, Սիւզոն, Պլյուտ, Աղքամնդրիա — միութեան գիծն էրն աղքամ Արեւելիք եւ Արեւմուտքի միջնեւ, հոն կը հասնէին Հնդկաստաննէն, Պարսկաստանն, Արեւելիքի վաճառականական ու արուեստագործական կեղրոններէն եկող կարաւանները, եւ հոնէկ է որ ապրանքները նաւ կը դրուէին եւրոպական այլեւայլ նաւահանգիստները գրկուելու համար։

Մոնկուեան արշաւանքը իրերու ընթացքը փոխեց միջազգային վաճառականութեան կերպունը փոխազրեց Պարսկաստանի հիւսիսակորդ, Դաւրիժ, Կարաւանների իրենց գիծը փոխեցն եւ եկան իրենց հարստութիւնները պարզել ապարական նաւահանգիստներէն աւելի շէկ ի հիւսիս զանուող նաւահանգիստներու մէջ, եւ Հայկական նաւահանգիստներ այլպէսով շատ մեծ կարեւորութիւն մը ստացան։

Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւնը իրեն բնական թշնամի ունէր իր տմենամօս գրացիները, Բևելազարական կայսրութիւնը եւ Մահմետական աշխարհը, Ուսւաթ բովանդակ միջնին զարունական կայսրութիւնը եւ զարաքանական գրայ կրթներով Բիւզանցացուց եւ Թքաց գեմ կառերէ, Խաչակրաց եւ

Հայոց միջեւ մէկ քանի անհամաձայնութիւն՝ ներ պատահեցան մերթ . մերթ ալ զաղանցուկ մերձցունեմք Հայոց և Առանց միջեւ, բայց առողջ միշտ կործանաւ եղան . այսպէս Պաղագին (Պատու 1, ն) Թորու այս իշխանին ձեռքէն առաւ նցեւի ան և հոն չընեց Եղեսեան հոչակաւոր իշխանապետութիւնը . Բայց Հայերը իրենց շահեւը կ'ըմբունէին . թեւարաց ընդունեցաց Կոտորու ապր Պատրիանու իր բանակը . Անամոքը երկարանեւ պաշարման միջոցնեն . Հայերը հաշակիրներուն հասուցին ամէն տեսակ պաշար եւ մժերը :

Դէտք չէ մոռնալ որ եթէ Խաչակիրները ա'լ աւելի շտառագիցան, երբ չատ տեղ վճական եթէ ոչ վերջնական յաջողութիւններ ունեցան քրիստոնեափթիւն զատին համար՝ Արեւելիք մէջ . մնե մասմբ ատի պարտական եղան Փոքր Հայաստան մէջ իրենց զատած աջակցութիւնն եւ օգնութեան :

Միին գարուն, Հայերը միայն քաղաքական յարաբերութիւններ չէ որ ունեցան նորոպայի հետ . Ունեցան նաև առեւտրական յարատեն յարաբերութիւններ, մանաւանդ ձեռովքի հետ, Արեւելիք եւ Արեւ մուտքի միջեւ փոխանակող այլեւայլ նիւթերու փոխադրութեան համար . անուշ ջրի նաւահանգիստները իրենց կարեւու որութիւնը Կորնոնցցցին ու Երկար տարինեւ գանգանական թիւնը կեղրոնցաւ Այսի նաւահանգիստին մէջ, որ բարգաւաճութիւնն ապօբինակ աստիճանի մը հաւաս :

(201) ինքը տի Փալլօ, Ճենօվալիք զեսպանին ի Հայաստան, Միին եւ Մամսափար մէջ վաճառասուններու մենաշնորհ ընդունեցաւ՝ ամենարնգաբակ առանձնաշնորհութիւններով, աւելի յետոյ Ուկո Խերբարի Հայոց թագաւորին հաւաս կը կնքէր գալնագիրի մը որով . այս վերջինին Տարոտին մէջ ճենօվական երկորորդ գաղութիւնը մը հաստատումը կ'արտօնէր : Վերջապէս, 12 Ան, Մարգո-Փօր, Զինաստան երթալու համար ճամբար եւած ըլլալով, Այսէն կիրկեան ծովեղերքին ամենէն բարգաւաճ նաւահանգստն՝ անցաւ . հոն զատ ճենօվացիներու զադութ մը հարուսաւ եւ չատ հանգիստ . առողջ Այսար կերպարանափօխսած էին գրեթէ եւրոպական քաղաքի մը, աւելի ճենօվական քան մէջ հայկական, եւ հոն կեղրոնացոցած էին Արեւելիքի ամբողջ վաճառականութիւնը :

Վաճառականութեան, ինչպէս ուրիշ բանե-

րու մէջ, անկումը չատ մօտէն կը յաջորդէ յաջողութեան գերազայն կտակին . ձենովացիք ծովակալը, Պենետութիւն Զաքարիա . գարձեւել կնքած էր Լեւէն Բ. ին եւ Հեթում Բ. ին հետ իր հայր Խաչիցներուն համար չատ օղատարեր պարմանագրու թիւններ, թերեւս աւելի օգտա- թիր քան նախորդները, բայց ձենովացիք ինչպէս Հայերը զատ հարսացած էին . կ'ուղին այւեւ վայելել զիգուած արառութիւնները իւնց անցեալ գատանը մոռնալ . ներքին զըժա- տութիւնները ամէն կողմէ կը պայտին . ձե- նովայի եւ Վենետիկի միջեւ հակառակու- թիւնը կը Յշտուի . անկումը կը հանի մե- ծաքայլ, Եպիգաւացիք կը գրտեն Այսար եւ Փոքր Հայաստանի թագաւորութիւնը կը տկա- րանայ, մինչեւ որ վերջապէս կը Կործանի 1375ին, Վերջին թագաւորը, Լեւէն Զ., Գա- րիք գրերի կը տարուի, յատոյ ֆրանսան կուգայ եւ Աէն-Ճընի եկեղեցին մէջ կը թաղուի ու իր տիգուուր կ'անցնի Կիպրոսի Լուսինեամբուռն :

Այս մէկ քանի նկատողութիւնները մեզ ուղարկի Կ'առաջնորդին պ . Էրնաթ Լոհմանի գործին :

Պ. Լոհման Գերմանացի է . Սուլթան Ապտ- իւ Համբուր յայսնի բարեկամ Վիլեմ Բ. ի պատակի . բայց ամէն քանէ տուջ մարդաբէ մըն է որ ուրիշներուն տառապէ բռվի կը տա- ռապէն եւ կը շանայ զայն ամսել . Հայաստան մէկնած է, հաւագած է որթեր որոնց այսիրը սպանուած կամ վարուած էրն, դարոցները, որ բանցներ եւ հիւանդանոցներ հիմնած է ուր ապաստանած են գժբաղդ գիքրիկները :

Մարդաբական գործին հետապ . Լոհման զրգի մը նիւթեղէնները հաւաքեց Հայաստանի այն մասին վրայ զոր այցելած էր . Այդ հաւաքա- ծոյին առաջին պակին վրայ է որ պիտի խօս- սիմ ընթերցոցին : Վայելչորէն տպագրուած, լուսանկարչական լաւ վերարտադրութիւննե- ներով պատկերագրուած այդ պակի գեղե- ցիկ ապագայ մը կը խոստանայ բռվան- գակ զորին . տիտղոսն է հետեւելը՝ «Միին գանգին մէջ, նպաստ մը գերման կայ- րութեան ու Հայաստանի միջեւ Միջին Գա- րուն գոյութիւն ունեցած յարաբրութեանց պատմութեանը» : Ճամբորդներու պատմու- թիւններուն չվատահելով, պ. Լոհման օր մը եւ լած զացած է Մերսին Տարսոնի եւ կիրկիոյ նաւահանգիստը . այդ տեղանքն է որ վերջերա պարզուեցան Մարաշի արիւնու ողբերգու-

թիւնները ու աեղի ունեցաւ ԶԵՐԹՈՒՆԻ բնակիններուն դիմացը գիտազնական դիմացորութիւնը:

Ամենամեծ շահնեկանութիւն ունեցող գոնիք մը գույքիներու մէջ, պ. Լուսման մեր աշքին առջեւէն կ'անցընէ անցեալ օրերու տեսարաններ, զոր մարդ հաճոյք կը զգայ պատմու թեան պրիմակին մէջէն վերատեսնելով («Վասնին մէջ, — «Հայկական պատմութեան հասու ած մը», «Խաչակիրի և Հայք»; «Պատմում մը, Կիլիկիոյ Տարսու քարեպին մէջ 1185ին, «Ներսէս Տարսունի բարեպիկուուրու» «զերմանական պատմութակութիւն, որ ի Հայատուն 1214ի»):

Անցողակի մասնանի պիտի ընթե բանի մը կէտեր Մուհամետի մահուանը միջօցին (1632), որպիրա միայն կը հապատակէր մահմանականութեան, բայց յաջորդ սերունդին առաջին չորս խալիֆաները Ասորիին. Եղիպատոսին եւ Պարսկաստանին արիրէ էին արգէս: Դարերէ ի վեր այս վերջինը Հայաստանի վրայ զերիցանութիւն մը ուներ եւ 637ին երկ խօմէրի մզկիթը կառու տեսեալ երուսալէմի հիւնաւուրց տաճարին տեղը, այդ նոյն տարիին Սարակինուսները Հայաստանը իւրացուցին՝ երկարանե, արիւնոս պայքարի մը յետոյ: այդ որէն սկսու Հայաստանի համար հարստահարութեան եւ զերութեան թուական մը:

Ուրիշ թշնամի մը որուն հետ Հայաստան ստիպուած էր մաքառի, Բիւզանդական կայսրութիւնն էր: Մէկ կողմէ մահմետական աշխարհին ու միւս կողմէ օրթոսոփս տշխարհին մէջտեղը զետեղուած: Հայկանը թագառութիւնը թրագուսութիւն այդ երկու դրացիներէն արու նեղութիւն քաշեց: Էթի Սարակինուներուն հետ խաղաղութիւն կնքէր: Կը սահպուէր Բիւզանդական կայութեան յարձակմանը գիմաղերի, ու փոխազարձարար:

Յետոյ: երբ Խաչակիրները Փարբ-Ասիայէն անցան, նախ քանի մը ընդհարութեր տեղի ունեցաւ, կիլիկիոյ Հայոց եւ Արեւմուտքի Քրի, տոնեանե: ուն միջին, բայց վտանգը որ երկու քիւն աւ կը սուասար զիբենք չուտով իւրարու մօնեցուց: (ամենէն մնանուն խաչակիրներէն շասերը Հայուններու հետ տեսանացուց ու երուսալէմի գրիթէ բոլոր թաղուհները՝ ժիւ հարուն՝ հայ իշխանութիւններ եղան):

Մատիէսու ու ուսայեցի կը պատմէ թէ ի՞նչպէս հայազգի բշխան կեւոնը. Կոստանդին Ա. ի որդին, Անտոնիոքի իշխան Ռոմին մոռէի: օգնութեան համար՝ այս զիւութեան իշխանութիւնը պաշտպանուի մէջ կը գույքի բարձրացնէր:

րուն հետ մէկուեղ, Արակիհուններուն դէմ արտօնչեցան: Պատերազմի միջոցին կեւոն ասի ծի պէս կը մանչէրեւ իր զինուորներուն հետ բուռն յարձակում զործելով թշնամոյն վրայ: զայն ի փախուստ զարծուց հայածելով մինչեւ բաղաբին գուոր՝ շատեր սպաննելով ու

Պատը եւ Գե-մանիոյ կայսրը կը յուսային որ Ս. Երկրին ամբացու մը չուտով պիտի աւարտէր: շատ կ'ուզէին Հայաստանի իրենց հետ ունենալ իրենց զինուորական զործողութեանց հմբաց այսուեղ հասաւուելու համար: 1185ին Գրիգոր-Աղքիրաս կաթողիկոսը լուկա կիսավէն ընդունեցաւ նամակ մը եւ բայցը ը. հինգ ասր: յետոյ երբ Ֆրետերիք Պարպրուս Անատոլիին կ'անցնէր: կեւոն թագաւորը որը գ'ոմեալ պաշար հասցուց խաչա: կիրներու սովատանջ բանակին: Խաչակրաց եւ Հայոց միջեւ այս բարեկամական յարաբեր և թիւնները աւելի ամրապէս պիտի վաւերացուէին եւ հաստատուէին կարեւոր զէպֆով մը: Ֆրետերիք Պարպրուս մտադիր էր ծարուն գալ մածաշուք հանգիստ որութեամբ կեւոնը թագաւոր պահելու համար: Մնացանը ծանօթ է Ֆրետերիք կ'ուլի ձիով անցնի Կալիկատանուր եւ ջրախինդ կ'ըլլայ:

Այդ թուականին ամենէն շահեկան գ'մրեթին մէկը ներսէս Լամբրոնացին է: իշխանական տոհմէ էր: կղերական ասպարէզն ընդդրկից ուր կրցաւ խազալ զիր մը միանգամայն քաղաքական եւ կրօնական: Մասու մեծ լայն թեան մը ապացոյցը տուաւ, ջանազիք եղաւ: քրիստոնէական այլեւայլ եկեղեցներու հայկանը, աստրականը, գալապահակաւը, յունականը եւ լատինականը՝ միացներ: իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ: մինձի համար հայը լամանին նման է, լատինը յոյնին նման, յոյնը զպտիին կամ ասպրիին նման:»:

Գանի մը անդամ ներսէս իրբեւ զեսպան զրկութեցաւ թիւնանդական արքունիքը: Ասկից զատ մած ճամբորգութիւն մը ըրա Քիւմանիք, կայսեր հետ տեսակցելու համար: «կը յուսար որ Ս. Երեւելիքի քրիստոնեայ եկեղեցին պիտի զարանայ իր միութեամբը (Հոռով Հնա հետ): կ'աշխատէր ամէն բանէ առաջ որ ։ յ եկեղեցներն միանար Հոռով: Այս զորքին մէջ կը գայլէր բովանդակ աշակցութիւնը կաթողիկոսին (Ծնորհալիք) եւ կեւոն թագաւորին: եւ հակառակ այս ամենան, նայ եկեղեցույն մէջ

շատ ուժեղ զի՞ ապրութին մը գտաք, որովհետեւ շատերը կը վախճախին որ այդ միտոթեան փորձը իրեն արդինք պիտի անհետ հայ եկեղեցւոյն յատուե եղող ձէսերուն ու սպորութիւններուն ջնջումը . վարդապետական խնդիրները շատ քիչ եղող կը բռնէին վէճին մէջ :

Պ. Լոհման այցելած է Կիլիկիոյ գյուղաւոր մասերը . նախ Ալյաջը որ՝ ինչպէս ըստինք՝ վաճառականական մեծ յարաքերութիւնները ուներ ունեկը ծենոյ . ի եւ վենետիկի հետ . այս բիրքերը որ անկից նւրպակ կը բերուէն . էին որ լինաւորապէս ձէթ, խաղող եւ ուրիշ պատուղներ . անկից է որ ձիթենին փոխապրուեցաւ Խոտիա, յետոյ Փրովանս :

Պ. Լոհման այցելած է նաև հայ Թագաւորներու բնակարանը՝ Անարգրա . որուն աւերակները սքանչելի կերպով պահպանուած են :

Անարգարայն զետ ի հրասի ուղղուելով , պ. Լոհման կը նասի օր մը Տարսոսի Ստորառ նույնի մը թերանը ուր կը գտնուէ Մաս, Հայոց Թագաւորաւան մայրաքաղաքը : Մասը . Դեպարադի վանքը, որ վեհարանն էր : 1212ւն 1441 հուն կը բնակէր կաթողիկոսը, հայ եկեղեցւոյ զերափոն պետը 1212ին, մկրտութեան տանի Դրազարիի վանքը Գերմանացի հիւրեր ունեցաւ՝ պատարագին ներկայ : Վիլլիպաննտ առ Օլտէնպուրկ, Հիշտէչայմի եպիսկոպոս, Գերմանիոյ կայսեր կողմէ մասնաւորապէս զըրկուած էր ինքնապէր նամակ մը տանելու կետոն թագաւորին : Գերմանացիները . կը նկա-

տեն որ բոլոր Հայերը լատիներէն կը հասկընան ու կը խօսին . կեւոն թագաւորը հրամայած էր որ բոլոր մանչերը տասերիկու տադիկան հասակնուն սկսեալ պէտք է : Հատիներէն սորգին :

Հայ վանականները հպարտութեամբ ցոյց կուտան իրենց մազապաթի վրայ զրուած զեղեղիկի անետարանները . բայց վանքին ծշմարիտ զանձր Գրիգոր Լոռուորչի աջն է :

Վիլլիպարուն : Եպիսկոպոսը հիացմամբ . կը նկատէ Հայոց բարեպաշտութիւնը . իր յաւանականութիւնը մէջ կը գրէ . «Հայերը շատ բարեպաշտ մարզիկ են եւ պատուական քրիստոնեանները, որոնք ճիշդ ու ճշշդ կը կատարեն այն հրամանները զոր ըն ունած են Ս. Գրիգորէն . շատ ամուր են իրենց հաւաքին լեզուովը կ'երգեն . սապանուններն ու շարականները» :

Պ. Լոհմանի զիթը կ'աւարտի քանի մը յաւեկուածներով որոնք կը ձգտին հաստատել զործին մարմնոյն մէջ յայտնուած զազափարուները . ճշմարիտ պատարանի զործ է որ կը կատարէ նեղինակը, իրուութիւններ յիշատակելով . եւ պատմութիւնը ընդհանրապէս բաւական պերճախոս է . ինքնին երկ կամառուապէս խեղաթիւրուած չէ : Մեծապէս ախորժելի է տեսնել որ պ. Լոհմանի պէս . հմուտանձ մը հայանպատ շարժում մը կը ջանայ յառաջ թերել երկրի մը մէջ ուր բարձրադրոյն շրջաններու համակրութիւնը հալածեալներուն կողմը չէ :

ՖՐԵՇԵՐԻՔ ՄԱՐԱՆ